

Լ. ԽԱԶԻԿՅԱՆ

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԲԱՐՁՐԲԵՐԴՑՈՒ ԽՐԱՏԱԿԱՆ ԹՈՒՂԹԸ,
ԱՌԱՔՎԱԾ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ. 1251 ԹՎԱԿԱՆԻՆ

Կոստանդին կաթողիկոս Բարձրերդցու (1221—1267) խրատական թղթի
մեջ հայտնի միակ ձեռագիրը պահպամ է Լենինգրադի Մ. Ե. Սալտիկով-Շչեդ-
րինի անվան Պետ. Հանրային գրադարանի ձեռագրական բաժնի հայերեն ձե-
ռագրերի հավաքածուի մեջ:

1954 թվականի նոյեմբերին, դործուղվելով Լենինգրադ, Հնարավորություն
ունեցանք ընդօրինակելու 90 ամրողական ձեռագրերից բաղկացած այդ հավա-
քածուի ԺԵ. Պարի ձեռագրերի հիշատակարանները, ինչպես նաև, թուցիկ կեր-
պով, ժանոթացանք ձեռագրերի բովանդակության հետ:

Հայերեն ձեռագրերի այս հավաքածուն բաղկացած է երկու (հին և նոր)
շարքերից, ըստ որում յուրաքանչյուր շարքում (серия) գրանցված են 45 ձե-
ռագրեր, 1-ից 45 ինքնուրույն համարակալությամբ:

Հին շարքի ձեռագրերը (старая серия, № № 1—45) ստացվել են 1891 թվա-
կանին Կամենեց-Պոդոլսկից, սուրբ Նիկողայոսի անվան հայկական եկեղեցին
և նրան կից արխիվը լուծարրի ենթարկելուց հետո: Հավաքածուի այս շարքի
մասին համառոտ մի հաղորդում է Հրատարակված գրադարանի 1891 թ. հաշ-
վետվության մեջ (տե՛ս Օտчет императорской публичной библиотеки за
1891 год, СПб, 1894, стр. 11—16), որտեղ թուցիկ նկարագրված են ամենա-
արժեքավոր 13 ձեռագրերը, ինչպես նաև ձեռագրերի հետ մեկտեղ ստացված
54 հայերեն տպագիր գրքերը (նկարագրությունը կատարել է Ն. Մառ): Զե-
ռագրերի մեծագույն մասն ընդօրինակված են Ռուբախնայի և Լեհաստանի հայ-
կական գաղթավայրերում, ուստի օգտակար նյութ կարող են մատակարարել
այդ գաղթավայրերի պատմության հարցերով հետաքրքրվող մասնագետներին:

Ավելի մեծ արժեք են ներկայացնում Հավաքածուի նոր շարքի ձեռագրերը
(новая серия, №№ 1—45), որոնք ձեռք են բերվել գրադարանի կողմից աս-
տիճանարար, զնումների և այլ հանապարհներով, 1891 թվականից հետո ըն-
կած տասնամյակներում:

Այս ձեռագրերը, եթե նկատի շառնենք նրանցից մի քանիսի հիշատակա-
րանների հրատարակությունները «ԺԵ. Պարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակա-
րանները» ժողովածուի մեջ (տե՛ս էջ 651—661), մինչ այժմ անծանոթ են
մնացել հայագետներին:

Դրանցից ուշագրության արժանի են, հատկապես, հետեյալները.ա) № 14,
կրկնագիր ձեռագիր, բաղկացած 255 մագաղաթյա թերթերից, երկրորդ գիրը
1554 թվականից: Պարունակում է նաև Անանիա Շիրակացու թվարանական
աղյուսակները, բ) № 39, Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրը Հայոց և Ասոր-
հովմեական դատաստանագիրը, ընդօրինակված թովմա գրչի կողմից,

1404 թվականին, դ) № 31, Հարցմանց գիրք Գրիգորի Տաթևացւոյ, ընդօրինակված Հերմոնի վանքում, Գրիգոր Ախալցխացի գրչի կողմից (պատմական հարուստ բովանդակությամբ ու կենցաղագրական ուշադրավ մանրամասնություններով լի հիշատակարանով), դ) № 15, Յայսմաւուրք, ընդօրինակված Կարապետ գրչի կողմից, 1427 թվականին և, վերջապես, ե) № 37, բազմազան նյութերի ժողովածու, ընդօրինակված ԺԵ. դարում: Այս ձեռագրի 208տ—214ր էջերի վրա ընդօրինակված է Կոստանդին Թարձրերդցու մեր ուշադրությունը գրաված «Խրատական թուղթը»¹:

Սահմանափակ ժամանակ ունենալով մեր տրամադրության տակ, 1954 թվականին կարողացանք միայն որոշ բազմածքներ անել խրատական այդ թղթից: Հետագայում, մեր խնդրանքով, պատմական գիտությունների թեկնածու Հոփիսիմե Զահիմիուլաղյանը ընդօրինակեց ձեռագրի մեզ հետաքրքրող էջերը, իսկ 1956 թվականին գրադարանի արտաքին սպասարկման բաժնից ստացանք «Խրատական թղթի» էջերի պարզ լուսանկարները, որոնք հնարավորություն են տալիս ծայրից-ծայր անսխալ վերծանել հրատարակության արժանի այդ բնագիրը:

* * *

Մեզ զրադեցնող թուղթն սկսում է այսպես. «Խրատական թուղթի ձեռն մեր վարդապետին Վարդանայ»:

Այս առաջին գեպքը չէր, երբ Կոստանդին կաթողիկոսը դիմում էր Արեւելյան Հայուստանի Հայերին «ի ձեռն» (նշանակում է՝ միջնորդությամբ, դրակցությամբ) Վարդան Արեւելցու:

Հայտնի է, որ գեռես 1246 թվականին, կաթողիկոսը «իրքեւ ետես զաւեր աշխարհիս Հայոց և զտառապանսն, զոր կրէին ի հարկահանացն և ի զօրաց թաթարին, և մտախոհ եղեալ իմացաւ՝ եթէ մեզք են այսմ ամենայնի պատճառ... փութացաւ գրել թուղթս շրջաբերականս և կանոնս համաշխարհականս» (Կիրակոս Գանձակեցի «Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1909, էջ 278—279):

Կիրակոս Գանձակեցին իր «Պատմության» մեջ ամրողությամբ մեջ է բերում այդ շրջաբերական թուղթն ու «Սահմանք կանոնականքը» հայտնելով, որ դրանք Կիլիկիայից Արեւելք է բերել նույն Վարդան Արեւելցին, որը երուապեմից հայրենիք վերադանալու ճանապարհին, հինգ տարի մնալով Կիլիկիայում, սերտ կապեր էր հաստատել Հեթում թագավորի և Կոստանդին կաթողիկոսի հետ (նույն տեղում, էջ 279):

Այդ մասին շրջաբերական իր թղթի նախաբանում խոսում է նաև կաթողիկոսը: «Առաքեցի զարդինական վարդապետ զՎարդան,— գրում է նա, — փոխանակ անձին իմոյ, զոր ետ ինձ նախախնամութիւնն աստուծոյ, ձգելով առ իս ի կողմանց ձերոց ի հինգ ամաց հետէ, զոր իրքեւ տեսի և ճանաշեցի ըստ կարի, կապեցի զգա միջնորդութեամբն աստուծոյ ընդ անձին իմոյ կենօք և մահու, մեծաւ հարկիւ և սիրով բենեալ ընդ իս յափտեան» (նույն տեղում, էջ 282—283):

Գալով հայրենիք Վարդանը շրջում է «ընդ զաւառս Հայոց», ծանոթացնում եպիսկոպոսներին, վանականներին ու իշխաններին կաթողիկոսի կանոնական սահմանների հետ և վերցնում նրանցից «ձեռագիր հաւանութեան», այսինքն՝

¹ Զեռագիրը յուտք է զործել Սալտիկով-Շեղրինի անվան գրադարանի ձեռագրական բաժին 1950 թվականի նոյեմբերի 30-ին:

կանոնական սահմանները կատարելու պարուավորություն։ Հայտնի է նաև, որ հետագայում նա, Հազբատում և Զագավանքում, գումարում է եկեղեցական ժողովներ ու մշակում կանոններ, որոնք շատ կետերով նմանվում են Կոստանդին կաթողիկոսի «Սահմանքի» կանոններին (տե՛ս Գարեգին վարդապետ, Զագավանից ժողովը, «Շողակաթ», էջ 22—46):

Վարդանի և Կոստանդին կաթողիկոսի միջև սերտ կապերի գոյության մասին փաստերը չեն սահմանափակվում սրանցով։ Գիտենք, որ դեռևս Կիլիկիայում գտնված ժամանակ (1246 թ.) Վարդանը գործակցել է կաթողիկոսին, պատշաճ պատասխան գրելու համար Հոռոմի պապի կողմից Հեթում թագավորին ուղղված դավանաբանական գրությանը։

Պատասխան այդ թուղթը հայ դավանաբանական գրականության գլուխ գործոցը կարելի է համարել։ Կաթողիկոսը, դարձյալ «ի ձեռն արդիւնական վարդապետին Վարդանաց», ոչ միայն վճռականորեն մերժում է կաթողիկ եկեղեցու տեսակետն այն մասին, թե «Հոռոմայ աթոռն միայն ունի իշխանութիւն ի վերայ երկրի կապելոյ և արձակելոյ և ծառայութիւն պարտին նմա ամենայն եկեղեցիք», այլ և պապի գրություն մեջ գտնում է «Հնդետասան սխալ և անընդունակ բան» և հայտարարում, որ «զիւրեանց (կաթողիկների) արուեստակեալ առասպելսն իսկի շընդունիմք, այլ և արհամարհեմք» և այլն¹:

Կոստանդին կաթողիկոսի պատվերով Վարդանը գրել է նաև «Դասանութիւն հաւատոյ» խորագրով մի դրություն²:

Ուշագրավ է, որ Կոստանդին Բարձրբերդցու նորահայտ խրատական թուղթը ևս, ինչպես տեսանք, գրված է «ի ձեռն մեր վարդապետին Վարդանաց»։

Արդ, ի՞նչ է նշանակում հաճախ կրկնվող այս «ի ձեռն» արտահայտությունը։ Եվ Վարդան վարդապետը կաթողիկոսի կամքի ու մտքի լոկ թարգմանն է հանդես գալիս այս ու վերոհիշյալ զեպքերում, թե ինքը գործոն մասնակցություն ունի կաթողիկոսի ստորագրությամբ հրապարակված պաշտոնական այդ գրությունների շարադրմանը։ այս մի հարց է, որի պատասխանը պետք է գրադեցնի հայ բանասիրությանը։

Ինչ և է. «Սահմանք կանոնականքից» ընդամենը 5 տարի հետո՝ «յեւթընհարիւթ թուիս մերոյ տոմարիս և լ. (30) հայրապետութեանս մերոյ», այսինքն 1251 թվականին, Կոստանդին կաթողիկոսը կրկին պահանջ է զգում շրջաբերական թղթով դիմելու Արևելյան Հայաստանի հայերին։

Խրատական այդ թուղթը բաղկացած է երկու բաժիններից. ա) Նախարան և բ) 18 կանոններ, ըստ որում 3-րդ կանոնը չի ընդօրինակված բնավ, իսկ 18-րդ կանոնը թերի է ընդօրինակված, ուստի դժվար է որոշել, որ հենց այդ կանոնը էլ ավարտվելիս է եղել բնագիրը։

Զեռագրի գրիչը, ընդօրինակելով 18-րդ կանոնի առաջին բառերը (2,5 տող), անգրել է թողել շուրջ 7 տողի շափ տարածություն։ Կարելի՝ է արդյոք այս փաստից եղբակացնել, որ բնագրի մեզ հասած միակ օրինակը թերի է ընդա-

¹ ՏԵ՛ս «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 503—509:

«Թուղթ Կոստանդինայ կաթողիկոսի հայոց, զոր զրեաց առ Հեթում թագաւորն ի յաստուածապահ զղեկէս, ի հայրապետական աթոռոյս Հոռմելակս, ի մայրաքաղաքն Միա պատասխանի թղթին, որ ի պապէն Հոռոմայ բերաւ առ թագաւորն հայոց Հեթում, ի ձեռն լիկաթին որ կոչէր Տիմանչ, ի թուիս հայոց ի ԱՂ. (1246), ի ձեռն արդիւնական վարդապետին Վարդանաց, յարմար իրիս»։

² Գ. Սրգան ձայան, Թարրոս աղբար, Բ. 395:

մենք 7 տողով, շգփառենք: Այնուամենայնիվ, ելնելով այն փաստից, որ Կոստանդինի «Սահմանք կանոնականքը» պարունակել է ընդամենը իթ. (22) կանոն¹, կարելի է ենթադրել, որ մեր միակ բնադրի թերությունը մեծ չէ, և, թերևս, ձեռագրում ինչ-ինչ պատճառներով, չի ընդօրինակվել վերջից ընդամենը միերկու կանոն:

Նախարանում, կաթողիկոսը մի քանի անգամ, նկատի ունենալով անշուշտ 1246 թվականին առաքած «Սահմանք կանոնականքը», ակնարկում է, որ ինքը նման թղթով դիմել է Արևելյան Հայաստանի բնակչությանը նաև տարիներ առաջ: Նա գրում է. «Եւ յառաջ զոր յղարկեցի առ ձեզ կարճ բանիւ զմեր սուրբ Հարցն զիսրատ և զուառմն, թէ որպէս պարտ է լինել քրիստովնին» (ձեռ. էջ 211ա), կամ «Մեք զհակառակն հասկացաք, թէ բնաւ շէք լսել աղաշանացս մեր, և շէք արարեալ. և բազմապատկեալ են և շատացեալ ամենայն շարիք և մեղաց տեսակք, զոր յառաջ սակաւ ունէիք» (էջ 208ա):

Յլլ «մեղաց տեսակները» թվարկված են նախարանի տարբեր էջերում, այսպես. «Ճուղացեալ էք ի յուսմանէ և յաղաւթից և ի ժամատեղաց, և էք իբրև զանրան անասունք՝ շգփառելով զարքնս քրիստովնէից» (էջ 208ա), շոմեք «սահման խոստովանութեան և հաղորդութեան, և եկեղեցազարդութեան և քահանայասիրութեան և աստուծոյ պաղարերութիւն» (էջ 208բ):

Եվ ահա, հայերի գործած այս «Ճանր մեղքերով» է բացատրում կաթողիկոսը մոնղոլական հրոսակների Հայաստանում գործած անլուր խժդությունները՝ զերություն, սպանություն, հարկացին տաժանակիր լուծ և այլն:

Նախարանի պատմական տեսակետից ամենաուշագրավ տողերը հենց նվիրված են մոնղոլական արշավանքներին հաջորդող տարիների քաղաքական աղետավոր անցուղարձերին: Այս առումով «Խրատական թուղթը» լրացնում է հայ պատմագիրներին և իր ուրույն տեղը զբավում մոնղոլական արշավանքների ու տիրապետության առաջին տասնամյակների աղբյուրների շարքում:

Կրկին դիմելով Արևելյան Հայաստանի հայերին Կոստանդին Բարձրերդցին, իր զարմանքն է հայանում այն բանի կապակցությամբ, որ նրանք, շնորհած ճաշակած նն եղել արդին աստծո ցաման զավաղանի դեր ստանձնած մոնղոլների հարվածների սաստկաւթյունը, սակայն ճիշտ ճանապարհի շեն եկել և շարունակում են մեղսասեր իրենց տոօրյան:

Արժե ծանոթանալ նախարանի այլ հատվածին: «Եւ այդ ևս առաւել հիացումն և մեծ զարմանք, — զրում է կաթողիկոսը, — որ այդպէս մոռացայք զպտուհասն զոր կրեցիք՝ հարուածեալք և զանեալք զաւաղանաւ ցամաննն աստուծոյ, և տեսանէք աշաւք ձերովք զլերինս և զդաշտս ձեր, որ սակաւ մի յառաջ լի էին դիակոյտ ուկերաւք սպանելոցն, և զայրս և զխորածորս, որ լցեալ էին փախստականաւք, և ուտէք և ըմպէք զհաց և զդինի ի զետնոյդ զոր տեսէք առողեալ արեամբ սիրելեաց ձերոց, զուք որ ծովացուցէք զաշխարհու ձեր մեղաւք և տեսէք զդա լցեալ արեամբ և արտասուաւք: Եւ ոի լոյս պատուիրանին տեսան և աւրէնք եկեղեցւոյ ոչ ծագէին ի սիրտս ձեր՝ վասն այնորիկ տեսէք զխարումն եկեղեցւոյ և զկոխումն և կողոպուտ սպասուց և պաշտելի և ահաւոր

¹ Նկատի ունենք կ. Գանձակեցու «Պատմություն» Ուկան Երեանցու 1858 թ. Մոսկվայի հրատարակության բնագիրը: Վ. Պալերմոնի հրատարակության մեջ (տե՛ս Պալերմոնիկէ վարդապետութեան ի հայու և միութեան նորա բնդ հոօմէտական եկեղեցւոյ, կ Փլորինուտեան Սիւնհողոսի, Վիեննա 1878, Հայելիքած է, էջ 267—272) «Սահմանք»-ը բաժնը գագագած է ի՞ն (24) կանոնների:

նշանից և աստուածային գրոց: Եւ ոչ սնուցանէիք զտղայս ձեր աստուածապաշտութեամբ և ուսմամբ տեառն՝ առին զնոսա ի տանց և ի գրկաց ձերոց, այլ և ի ծոցոյ սուրբ եկեղեցւոյ՝ զգնեալս արեամբ Քրիստոսի զառինսն, և տարեալ վաճառեցին յազգս և յաշխարհս հեռաւորս, իբրև զանրան անասուն» (էջ 209ա—209բ):

Շարունակության մեջ Բարձրբերդցին արձանագրում է, որ ողորմածն աստված «էարկ ի բարի կամս մեծազաւր զանին և իւր խաղաղասէր զաւրադըլիացն և զաւրացն, և արարին խաղաղութիւն մնացորդացդ ի ձեռն քրիստոսէր և աղքատասէր պարոնին Աւագին» (էջ 209բ): Այս հատվածից պարզ է զառնում, որ մեջ բերված նկարագրությունը վերաբերում է 1236 թվականի դեպքերին, որովհետև, ինչպես հայտնի է, Ավագն այդ թվին անձնատուր եղավ Զարմաղանին (Զուրմաղուն) և կրկին վերահաստատվեց իր կալվածքներում, հարկատու դառնալով մոնղոլներին և պարտավորվելով մասնակցել նրանց հետագա արշավանքներին: Հաջորդ տարին Ավագը մեկնեց մեծ զանի արքունիքը և սիրով ընդունվելով՝ հետ ուղարկվեց Հայաստան: Զարմաղան զորավարը հրաման ստացավ երկրի իշխանությունը հանձնել Ավագին և նրա աշակցությամբ հնագանդեցնել մյուս իշխաններին (տե՛ս Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն Հայ ժողովրդի պատմության, հատոր Գ, Երևան, 1952, էջ 203—206):

Հայ ժողովուրդը, այսպիսով, ընկավ կուլտուրական ցածր աստիճանի վրա կանգնած քոշվոր մոնղոլների ծանր ու զարհուրելի տիրապետության տակ: Հայ ֆեռդալները ընդունելով մոնղոլների գերիշխանությունը սկսեցին զործակցել նրանց «ի նեղելոցն և ի պահանջելն վասն իւրեանց շահելոյ» (Կ. Գանձ., էջ 349) և առաջվա նման «զրկելին և կողովտէին զաղքատս, և ի զրկանաց անտի զնէին հանդերձս մեծագինս և ազանէին, ուտէին և ըմպէին և մեծամեծս փրանային» (նույն տեղում, էջ 303):

Այն քանից հետո, երբ մոնղոլները իրենց սուրբ պատյանի մեջ դրին, Բարձրբերդցու կարծիքով Արեւլյան Հայաստանի ընակչության համար ստեղծվեցին կյանքի մխիթարական պայմաններ. «Եւ դարձեալ կարկատեցայք և արմատ արձակեցիք և շինեցաք: Եւ մեք լսեցաք և մխիթարեցաք և աւրհնեցաք զաստուած և զղանին և զիւր հեծելին բարեմտութիւնն որ առ մեզ» (էջ 209բ—210ա): Պետք է կարծել, որ նա իր տեղեկությունները քաղում էր այնպիսի ինֆորմատորներից, որոնք հայ ֆեռդալների բարօրությունը նույնացնում էին ժողովրդի բարօրության հետ:

Կաթողիկոսը, անշուշտ, գիտեր, որ մոնղոլները անասելի ծանր հարկեր էին բարգել ժողովրդի վրա, «Հարկդ ծանր է և խիստ» գրում էր նա: Սակայն այդ ևս բացատրում էր ժողովրդի մեղքերի բազմությամբ. «և այլ վասն մեղաց է, դի կարկտիւ և երաշտով և խորշակով և մարախով պակասութիւն է ի լինել երկրիդ պտղարերացդ, ուստի զհարկն ձեր վճարէք», առում էր նա խրատական իր թղթում, Հավաստիացնելով, որ ժողովրդի վիճակը կրարվոքվի ոչ թե մոնղոլների դեմ զենք վերցնելով, այլ պարկեշտ վարքով աստծու պատվիրաններին հետեւելով և մոնղոլական զանի ու իր զորքերի կենդանության ու հաջողության համար ազոթելով:

Ժողովուրդը, սակայն, կաթողիկոսի նման չէր մտածում: Եվ 1249 թվականին Հյուսիսային Հայաստանի շրջաններում ու Վրաստանում մոնղոլական տիրապետության դեմ բռնկվում է ապստամբություն:

Ժամանակակից հայ և վրաց աղբյուրները ամեն կերպ աշխատում են

սքողել այդ ապստամբությանը ժողովրդական խավերի մասնակցության փաստը։ Գրիգոր Ակներցին նույնիսկ դեպքը պատմում է այնպիս, որ իրը ապստամբություն շի էլ եղել, այլ Դավիթ թագավորի արքունիքում հավաքված իշխանները, կեր ու խումբ ժամանակ, երբ բավականի դինովցած էին, մտածել են միայն այն մասին, որ միասնական ուժերով մոնղոլների դեմ դուրս գալու դեպքում իրենք կարող են հաղթանակող լինել. («յորժամ հաշուեցան և համար արարին զօրացն հայոց և վրաց ասացին զիւրեանցն յաղթող լինել ի վերայ զօրաց տաթարին»): Սակայն պատմիչի հավաստիացումներով այդ «ոչ թէ ուղորդ խորհեցան կամ խօսեցան, այլ առ կատականս» կամ «ոչ ուղորդ, այլ ընդ խաղս և ընդ կատակա»¹:

Վրաց և հայ իշխանները բանտարկվում և հազիվ ազատվում են մահվանից՝ մեծ փրկանք վճարելով. իսկ Հյուսիսային Հայաստանի և Վրաստանի շըրշանները կրկին անդամ ասպարեզ են դառնում մոնղոլական զորքերի խժդժությունների:

«Եւ ինքեանք (մոնղոլները) յարձակեցան ի կողմանս վրաց, ի վերայ բազում զաւառաց, որք ապստամբ, և որք ոչ, և զրազումս կոտորեցին, և զես բազմագոյնս գերի վարեցին, զարս և զկանայս և զմանկունսն զետամոյն առնէին անթիւ ի բազմութենէ. և այս գործեցաւ ի ՈՂԸ. (1249) թուականին Հայոց»,— գրում է Կիրակոս Գանձակեցին (էջ 305):

«Անթիւ կոտորեցին և գերեցին զեօզս և ազարակս և գործեցին խայտականս ի կանայս ի Հայս և աւելի յաշխարհն վրաց»—լրացնում է նրան Վարդան Արևելցին (էջ 148):

«...ի գերելոյ և յաւարելոյ զաշխարհն ոչ դադարէին»— ասում է Գրիգոր Ակներցին (էջ 21) և այլն:

Շատ արժեքավոր է նաև Կոստանդին կաթողիկոսի «Խրատական թղթի» տվյալը այս ապստամբության առնշությամբ մոնղոլների գործած վայրագությունների մասին։ Նա գրում է. «Դարձեալ զայրացոյց աստուած զբարս զաւրացդ որ առ ձեզ, և հանին զսուաերս ի պատենից և լարեցին զաղեղունս իւրեանց, և ծայրաքաղ արարին ի բազում տեղիս՝ զմարդ և զանասուն և զստացուածս, որպէս առ մեզ էհաս համբաւն» (էջ 210ա):

Բայց իր հոգեոր հոտի գործած մեղքերը կաթողիկոսի աշքին այնքան խոշոր են երեսում, որ նրան թվում է թե «զեռ ոչ արար ողորմածն աստուած ըստ մեղաց մերոց, և ոչ հատոյց զամենայն շարիսն մեր, և հաշտեցան ընդ մեզ դարձեալ ի տեսանէ յաջողեալ զաւրքն զանին, և կայք ի տունս և ի վանորայս և ի հայրենիս ձեր» (էջ 210ա):

Բավարարվեք ձեր ունեցածով, աղերսում է Բարձրբերդցին, «մի առնէք զմեղ ամաւթով... և մի մատնէք զանձինս ձեր աստին կենաւք ի մեծամեծ փորձութիւն, և յետ աստի կենացս անշիշանելի գեհենին և աններելի տանշանացն, այլ զգաստացարուք և ի յուշ և ի խելս եկէք...» (էջ 211ա):

¹ Մաղաք ի այի արեգայի (Գրիգոր Ակներցի), Պատմութիւն վասն ազդին նետողաց, Ս. Գետերը ուրզ, 1870, էջ 20—21: Այդ ապստամբության մասին տե՛ս նաև «Հաւաքումն պատմութեան վարդապետի», Վենետիկ, 1862, էջ 148, Կիրակոս Գանձակեցի, 1870, էջ 303—305, Միհիթ ար Այրի գանեցի, էջ 67, «Մանր ժամանակագրություններ», I, էջ 42 (Ստեփանոս եղիսկոպոսի Տարեգրություննը), «Մանր ժամանակագրություններ», II, էջ 140 (Անանիա Սերաստացու Ժամանակագրությունը), Մելքոն թ-քեկ, Վրաց աղբյուրներ, էջ 57 ևն:

Այդ ճանապարհով միայն, և ոչ անհազանդությամբ ու ապստամբությամբ, կարծում է Բարձրբերդցին, ժողովուրդը, մոնղոլ տիրապետողների բարյացկամությամբ, կարող է նաև թեթևացնել տնտեսական իր ծանր վիճակը:

«Արդ գուք մեզ լսեցէք, — գրում է նա, — և ի բարին դարձիք, և ի ձեր պարկեցա վարքն ըստ պատուիրանին աստուծոյ, և մեք երաշխաւոր եմք, որ ամենայն ճշմարտութեամբ աստուած առ ձեզ դառնայ՝ դիւթեամբ և ողորմութեամբ յաւրոց և յեղանակաց տարոյ... և երկիր առատութեամբ առաջէ ձեզ զպտուղ իւր, և զանին կամքն արձականայ և թեթևացուցանէ զմալն, զի սիրտ թագաւորաց ի ձեռին աստուծոյ են, և նա է տուեալ զամենայն աշխարհս զանին և այլ է տալոց նմա, շպակասէ ոշինչ զձեր մալն թեթևացնելով։ Ապա գուք զառաջի աղաւթք նմա և իւր զաւրացն արարէք, զի այն է մեր աւրէնքն, որ զոր աստուած մեզ տէր և թագաւոր տացէ՝ յառաջին աղաւթքն մեր զնմա կենդանութիւնն և զաջողումն խնդրեմք, և այսաւը զնա է տուեալ և թող հանապազ զնա տա» (էջ 210բ):

Կոստանդին Բարձրբերդցու այս խրատները թելադրված շէին միայն քրիստոնեական բարենպաշտության ու աստծո կողմից առաքված տերերին հնազանդորեն ծառայելու սկզբունքով։ Զպետք է մոռանալ, որ ապստամբությունը բռնկվելուց մի տարի առաջ, 1248 թվականին, Հեթում թագավորը իր եղբայր Սմբատ Սպարապետին ուղարկել էր մոնղոլական մեծ զանի՝ Գուլուկի մոտ, հայտնելու համար իր հպատակությունը, հույս ունենալով, որ մոնղոլների օգնությամբ Կիլիկիան կկարողանա հաջողությամբ դիմագրել եղիպտական սուլթանությանը։ Եվ բնականաբար, Կիլիկյան արքունիքը և նրա քաղաքական շահերի ջատագով հայ կաթողիկոսությունը մոնղոլների հետ շահավետ դաշինք կնքելու մտադրությամբ, ամեն կերպ պետք է ձգտեին շահել նրանց սիրտը հայերի նկատմամբ, ցույց տալ, որ հայ ժողովուրդը ամենուրեք՝ և՛ բռն երկրում, և Կիլիկիայում, մոնղոլների հնազանդ հպատակներն են ու նրանց տիրակալության չերմ կողմնակիցները։

Հայտնի է միաժամանակ, որ սկսած 1245 թվականից եվրոպական մի շարք թագակալներ, Հռոմի պապի գլխավորությամբ, առաքելություններ էին հզում մոնղոլական զաների մոտ, փայփայելով նրանց քրիստոնյա դարձնելու և նրանց զինական անպարտելի ուժը եղիպտոսի, Պաղեստինի ու Սիրիայի զիմ ծրագրվող խաչակրաց արշավարին ի նպաստ օգտագործելու անիրականանալի հույսեր¹։ Կիլիկյան հայկական թագավորությունը, իր սեփական քաղաքական ու տնտեսական շահերն ունենալով, շահագրգուժած էր այդ ծրագրերի իրականացմամբ և, իր հերթին, շանքեր էր գործադրում այդ ուղղությամբ։ Արևելյան Հայաստանի բնակչության անհազանդությունը մոնղոլներին, հասկանալի սլատճառներով, կարող էր վնաս բերել Կիլիկիայի և նրա եվրոպական դաշնակիցների քաղաքական ու տնտեսական շահերին։

Այս պատճական հանգամանքներն ի նկատի ունենալով միայն հնարավոր է լինում բացահայտել Կոստանդին կաթողիկոսի խրատների քաղաքական դըրդապատճառները։

Բայց հայոց կաթողիկոսը, որպես եկեղեցու գլուխ, ուներ նաև իր հաշիվները։

¹ Տե՛ս Հոգ. Հակոբյան, Աւգեղբություններ, հատոր Ա, Երևան, 1932, էջ 1—3։

Հայ ժողովրդի կրած բոլոր տառապանքները բացառքելով ժողովրդի իշկ «զործած» աններելի հանցանքներով՝ քրիստոնեական պատվիրանների խախտումով, կաթողիկոսը ձգտում էր ամրապնդել ժողովրդի հավատը, բարձրացնել եկեղեցու հեղինակությունը, վերականգնել քրիստոնեական բարոյականության ու աստվածավախության խախտված սկզբունքները, մի խոսքով «զարձի բերել աստծու ճանապարհից շեղված իր հոգեոր հոտին»:

Հենց այս նպատակին են ուղղված «Խրատական թղթի» կանոնները, որոնք պատմական, աղքաղքական ու կենցաղագրական դգայի հետաքրքրություն են ներկայացնում:

Կանոններից մի քանիսը 1246 թվականին Հայաստան առաքված «Սահմանք կանոնականք»-ից են քաղված ու վերաշրադրված փոքր ինչ համառոտվելով: Դրանք են Ա., Է., ԺԵ., ԺԴ., ԺԷ. կանոնները, որոնք նույն հերթականությամբ համապատասխանում են «Սահմանք կանոնականք»-ի Է., ԺԵ., ԺԹ., ԺԸ. կանոններին:

Այդ կանոնների նմանություններն ու տարբերությունները պարզ ցուց տալու մտադրությամբ՝ ստորև զուգահեռաբար մեջ ենք բերում դրանք ամբողջությամբ կամ հատվածաբար:

«Խրատական բույր»

(Լենինգրադի Հանր. պրադարան, ձեռագր. բաժին, հայերեն ձեռ. ֆոնդ, Նոր շարք, № 37, էջ 211ր—214ր):

1) Եւ առաջին այս եղիցի ուսումն որ հինգ աղքաւք հեռի լից ցեն՝ վեց ծննդովք հեռացեալ յաղնին յարեան աղքակցութենէ, և ի վեց դակցութենէ արեան. փեսայն մի ցերորդին պսակին, քան զժԳ. տարին պակաս քան զշորեքտասան ամն և պակաս շինի հարսն և փեսայն՝ քան հարսն քան զերկոտասան (էջ 289—պժԴ... (էջ 211ր):

2) Է. Յիշոցաւագ դնել յամենայն տեղիս ի մեծ տեղիս ի մեծ և ի փոքր՝ անողորմ տուգանով և խրատով, և առաւել որ հաւատ կամ բերան կամ երես անարդէ, կամ և զանօրին յիշոցասացսն, զրարկութանայ, կամ զերեղման՝ զլեզուն թիւնն աստուծոյ շարժուն և զաննեծակեն և լար ի ներ ածեցեն, և նախատանօք ի շուրջ որն, զստեղծող, զկնունք, զհրեշտակ, զքահանայ, զբերան, զերես, զգերեզման և զայլ այսպիսիս զնոր բուսեալ շարիսդ՝ զայնպիսեացն զլեզուսն հատցեն և կամ ծակեսցեն և լար ի ներ ածեցեն, և նախատանօք ի շուրջ ածցեն օր մի, և բատ զոյին տուգանս արցեն և յաղբաս տայցեն (էջ 213ա):

3) ԺԱ. ...Պսակին և թաղմանն և մավրին պինչ աւրէնքն է տացեն ժողովությունը երիցուն, և խաչամբույր և հանացիցն յամենայն արմատոց արդեանց պտուղ՝ բաժին ասպաւդու և զկարդեալ բաժին մատա-

«Սահմանք կանոնականք»

(Կ. Գանձակեցի, Պատմութիւն, էջ ուսումն 288—294 շարք, № 37, էջ 211ր—214ր):

է. Զպսակն ընտրութեամբ արասամուսնատրքն հինգ աղքաւք հեռի լից ցեն՝ վեց ծննդովք հեռացեալ յաղնին յարեան աղքակցութենէ, և ի վեց դակցութենէ արեան. փեսայն մի ցերորդին պսակին, քան զժԳ. տարին պակաս քան զշորեքտասան ամն և պակաս շինի հարսն և փեսայն՝ քան հարսն քան զերկոտասան (էջ 289—պժԴ... (էջ 211ր):

ժ. Ժե. ...և յամենայն տեղիս ի մեծ տեղիս ի մի փոքր յիշոց աւագ դնեն՝ ի դարգանով և խրատով, և առաւել որ հաւատ պաս, ի քաղաք, ի գիւղս և յաղարակս, կամ և զանօրին յիշոցասացսն, զրարկութանայ, կամ զերեղման՝ զլեզուն թիւնն աստուծոյ շարժուն և զաննեծակեն և լար ի ներ ածեցեն, և նախատանօք ի շուրջ ածցեն օր մի, և բատ զոյին տուգանս արցեն և յաղբաս տայցեն (էջ 292):

ԺԲ. Ժողովրդականքն յօժարութեամբ և աղաշանօք տացեն զհասս քաղությունը կայնպիսեացն զլեզուսն համենայն արմատոց ասպաւդու և զկարդեալ բաժին մատա-

տուծոյ, որ այլ ամենայն ստացուածքն զին, և պսակին ընծայիւք, և թաղաւրծնութեամբ լցցին... (էջ 213ր): մանն հանդերձ, և ժամու դրամ՝ ոչ զին պատարագին, այլ երիցուն հանդերձի և կերակուրի, որ աղօթից և պատարագի պարապի յեկեղեցին (էջ 292—293):

4) ԺԴ. Կախարդ և զող և պոռնիկ և թուղթի և լիշոցաւաց կամ գառնան ի շաբաթին, կամ հալածին անողորմ, զի մի և զշնացողսն, զմայս և զամենայն յանմեղացն վերայ ածցեն զրարկութիւնն աստուծոյ (էջ 214ա):

ԺԴ. Առաւել զան տարցեն Եպիսկոպով և յիշոցաւաց կամ գառնան ի շաբաթին, զպուք և քորեպիսկոպոսք զպոռնիկսն ու զկանայս և զկուսան աղջկունս և զկանայսն առանձինն, որից զամենայն յանցաւորսն գեհենին երկիւղիւ ի թիւնն աստուծոյ (էջ 291):

5) ԺԵ. Գ. անգամ ժողովէ ի տարբերէցն յեկեղեցին որիշ որիշ զարս ցին ժողովեսցէ զարսն առանձինն, և և զկանայս և զկուսան աղջկունս և զկանայսն առանձինն, և որիշ զկուսան կտրճերն, և հարմար հասակացն և վարուցն խրատ տացէ, զի զմանրեսն, և ըստ իւրաքանչիւր ամէն հասակի և վարուց և բարուց պատշաճի խրատեսցէ աղաշանօք և խրատ որիշ է (էջ 214ա):

ԺԲ. Քահանայն ի տարւոցն յեկեղեցին երէցն յեկեղեցին որիշ որիշ զարս ցին ժողովեսցէ զարսն առանձինն, և որիշ զկուսան աղջկունսն, և որիշ զտղայսն կացն և վարուցն խրատ տացէ, զի զմանրեսն, և ըստ իւրաքանչիւր ամէն հասակի և վարուց և բարուց պատշաճի խրատեսցէ աղաշանօք և սաստիւ, և իմասցի իւրաքանչիւրոցն զվարքն, և դիտեսցէ հանապագ. և թէ ինքն չէ բաւական՝ ի ձեռն այլ կատարելոյ արացէ, որպէս ասէ սուրբը Աթանաս յիւր կանոնքն (էջ 292):

Նման կանոնների այս համադրությունը ցուց է տալիս, որ «Խրատական թուղթը» զրկած է ավելի ոյուրըմբունելի, ժողովրդական-խոսակցական լեզվով և, բացի այդ, կանոններն այստեղ փոքր ինչ համառոտված են և դարձված ավելի պարզ ու նպատակասաց:

Իմաստի տեսակետից էական տարրերությունները «Սահմանք կանոնականքի» և «Խրատական թղթի» համապատման մեջն չեն, ի բաց առյալ 2-րդ օրինակի վերջավորության: Ինչպես տեսանք «Սահմանքի» 15-րդ կանոնով առաջարկվում է հիշոցնատուններին տուգանել և ստացված դրամը բաժանել աղքատներին («և ըստ դոյին տուգանս առցեն և յաղքատս տայցեն»), իսկ «Խրատական թղթի» համապատման 7-րդ կանոնով սահմանված է՝ զանձվող տուգանքը տալ մոնղոլներին, ի դիմաց աղքատների և կամտահարկի—մալի («և տուգանք առնուն և ընդ աղքատացն ի մալն տան»): Ուշագրավ այս տարրերությունը, ինքնին վկայում է մոնղոլների կողմից զանձվող հիմնական հարկի ծանրության մասին: 1251 թվականին մալը զանձվում էր այնպիսի բարձր շափերով ու վճարել անկարող շքավորները ենթարկվում էին այնպիսի պատիժների, որ նրանց փոխարեն մալը վճարելն ու նրանց մոնղոլական հարկահանների ձեռքից աղտտելն ինքնին համարվում էր բարեգործություն, ճիշտ այնպիս, ինչպես մի քանի տարի տուաջ ողորմություն բաշխելը:

«Խրատական թղթի» մյուս 13 կանոնները (Բ, Դ, Ե, Զ, Թ, Ժ, ԺԲ, ԺԴ, ԺԵ, ԺԲ) նվիրված են այնպիսի հարցերի, որոնք «Սահմանք կանոնականք»-ում

կամ բնավ շեն շոշափվել, կամ հատուկ կանոնի նյութ շեն դարձել: Դրանք են. խրատ՝ նորածին մանկանց սնուցանելու և աստիճանաբար, քրիստոնեական հավատքի սկզբունքներն ու աղոթքները նրանց ուսուցանելու մասին (Բ), կնունքի (Դ), խոստովանության (Ե), հազորդության (Զ) և պահքի մասին (Ը), դյութության, երազահանության ու գուշակությունների, նրանցից հեռու կենաւուանհրաժեշտության մասին, «զի այսպիսիքս աւտար են ի կրանից քրիստովնէից» (Ժ, ԺԱ): Մեռածների թաղման ժամանակ մազ կտրելու, երես ու ձեռք կեղերելու, լալական վարձելու և նման սովորությունները, որպես «հեթանոսաց և ոչ քրիստովնէից» սովորություններ՝ մերժելու մասին (ԺԲ): Շարաթ և կիրակի օրերը եկեղեցի դնալու անհրաժեշտության, և այնտեղ «լուսիթեամբ և երկիւղիւ» աղոթելու (ԺԴ) և այն մասին, որ կարողներն և ունեորները՝ տկարներին շպիտք է բռնադատեն, «զի մի տրտմեցուացեն զարարիչն նոցա» և այլն, (ԺԶ). միմյանց զրկելուց, խարելուց և նման տխտերից զերծ մնալու անհրաժեշտության (Ժ է), և, վերջապես, քահանաների ընտրության մասին (ԺԸ, Ցերի):

Թվարկված կանոններից պատմական ու ազգագրական առումով հատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում՝ Թ, Ժ, ԺԲ և ԺԷ կանոնները, որոնք արժանի են ավելի մանրամասն ծանոթացման:

Թ. և Ժ. կանոնները հնարավորություն են տալիս ծանոթանալու հայ ժողովական հավատալիքների և սնահավատությունների մի բնագավառի հետ, որը բավարար շափով շի լուսաբանվում միջնադարյան հայտնի սկզբնադրյուրների միջոցով: Ստորև մեջ ենք բերում այդ կանոնների բնագրերը.

«Թ. Գարի և ալիւր և տաղ և ուղուն և զուր մի դիւթեսցեն, և խտրութիւն հասատոց (ուղղելի է՝ հաւոց) թռչման և կռչման, և մարմնոյ խաղալոյ, և երազոյ և ձայնի կրակոյ և դրան, և սողնոյ ինչ երեկոյ ի տանն, զի այսպիսիքս աւտար են ի կրանից քրիստովնէից, և մի ոք իշխեսցէ առնել, զի մեծ մեղք են» (էջ 213թ):

Այսպիսով, պարզվում է, որ հայ ժողովրդի մեջ տարածված են եղել գուշակման ու երազների մեկնության զանազան եղանակներ: Գուշակություններ են արել գարու, ալյուրի, ավազի հատիկների, ինչպես նաև ուղունքների միջոցով, ցրելով դրանք և իմաստավորելով հատիկների պատահական զասավորությունը: Հմայություններ են արել նաև թռչունների թռիչքի ու ձայների միջոցով, մարմնախաղությամբ, կրակի և դրան արձակած ձայներից, որեւ սողունի երևալուց և այլն:

Ժ. Կանոնում ասված է. «Ի քաջախաւ և յերազահան մի ոք երթիցէ և լեկրոտի մատն (իմա՝ մտան, մօտն) աղի մի իշխեսցեն ածել և մի ի բանից նոցա խարեսցին և մի հաւատացին բնաւ» (էջ 213թ):

ՆշԲ-ի հեղինակներին, հայտնի են «քաջախոս» բառի հետևյալ իմաստները. «քաջարան, քաջալելու, համարձակախօս, քաղցրախօս». դրանցից և ոչ մեկը, սակայն, շի հարմարվում կանոնի բովանդակությանը: Ուստի, պետք է ենթադրել, որ «քաջախօս» բառը հնում ունեցել է նաև «ոգիների, քաջքերի կամ դեերի հետ խոսող, կախարդ, պատգամախօս» նշանակությունը, երնելով այն բանից, որ քաջ կամ քաջք բառն իրոք ունի «ոգիք, ցնորք, ողի, այս, դև» նշանակությունները (հմմ. նաև «երազախօս» և այլն):

«Լեկրոտ» բառը ցարդ հայտնի էր միայն Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմությունից»: «Վասն Դաւթի մոլորեցուցչի» զիսում նա պատմում է, որ «Եւ լեկրոտը (Մոսկվայի և Թիֆլիսի հրատարակության մեջ սիալմամբ՝ լեկրորդք), որ

երթային առ նա, ասէք թէ խաղացէք առաջի իմ և պարեցէք, և նոքա առնէին այս յօժարութեամբ, քանզի այս ազդ դիւաց ախորժեն զխաղ և զպար» (Կ. Գանձակեցի, Վենետիկ, էջ 183, Թիֆլիս, էջ 309): Հ. Աճառյանը ձեռքի տակ ունենալով միակ այս վկայությունը իր «Արմատական բառարանում» (III, էջ 187) լեկոտ բառին տվել է այսպիսի բացատրություն — «մի տեսակ դիվահար, որ միշտ ուզում է պարել»:

«Խրատական թղթի» քննտրկվող կանոնը հնարավորություն է տալիս ճրշտելու այս բառի իմաստը. բայտ այդմ «լեկոտ» էին կոչվում այն գուշակները, որոնք երաժշտության տակ հափշտակությամբ պարում էին մինչ ուշաթափության աստիճան և ապա, ինքնամոռացության մեջ սկսում պատգամախոսել: «Լեկոտ» բառին այսպիսի իմաստ վերագրելուց հետո միայն հասկանալի կդառնա կանոնի վերջավորությունը, որտեղ ասված է՝ «մի ի բանից նոցա խարեսցին և մի հաստացեն բնաւ»:

ԺԲ. կանոնով կաթողիկոսը պատվիրում է. «Ի վերայ մեռելոյ մազ մի կը բռեսցեն, և սեաւ մի արասցեն, և զերեսս մի կեղեքեսցեն և զձեռս, և լալական մի վարձեսցեն, և խաւարարդել մի լիցին, զի մի զինքեանս և զմեռեալս վնասցեն և ամաւթով լինին յաստուծոյ» (էջ 214ա):

Հեթանոսական ժամանակներից պահպանված թաղման ծեսերի ու արարությունների մասին ուշագրավ վկայություններ են պահպանված հայկական մի շարք աղբյուրներում¹:

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում «խաւարարդել» լինելու սովորությը, որն արտահայտություն է գտել նաև «Սասնա ծոեր» ժողովրդական էպոսի լավագույն պատումներից մեկում (Շատախեցի Մանուշակ Զադոյանի պատում): Մհերի կինը, ամուսնու սպանությունից հետո, ուխտում է «շուր մաշ ևմ օզիսին եմ տրզեն շինի, հոր հեֆ առնի, ևս արեվալոս չկամ» և իրոք «արեվալոս» չի դուրս գալիս, «խավարարդել» է լինում, մինչև իր Դավիթ որդին կոտորում է թշնամիներին ու, բերում է իր հոր սպանող Վըհարի զլուխը. այնժամ միայն «անու մեր նոր հանոր տնեն էլավ տուս» (Սասմա Շոեր, Ա. Հատոր, Երևան, 1936, էջ 707—720):

«Խրատական թղթի» կանոնների շարքում պատմական ու աղբագրական իր նշանակությամբ հատում տեղ է բռնում նախավերջին կանոնը: Նախ ծանոթանանք նրա բնագրին.

«Ի զրկանաց և ի խարելոյ պատրաստ կայցին քրիստովնեայքն և ի նենդելոյ զիրեարս՝ արք և կանայք, հաղկիցք և խաղկիցք, և զինուորակիցք, և արուեստակիցք, զնաւուք և վաճառաւուք, զի որ մարմնական իրաւոք զրկէ բռնութեամբ կամ խարելով՝ զինքն հոգով զրկէ և յաւիտենական կենաւքն» (էջ 214բ):

Կանոնի իմաստը մեկնության կարոտ չէ: Կաթողիկոսը զգուշացնում է հոգենոր իր հոտին, որ հանդերձալ կյանքում կպատժին բոլոր անձինք, լինեն նրանք ամուսիններ, դինվորականներ, զնողներ, արվեստակիցներ (համբարներ), վաճառողներ կամ զնողներ, «հաղկիցք ու խաղկիցք», ովքեր փոխադարձ կիսարեն ու կնենդեն միմյանց:

¹ Հմմտ. Փայտառա, IV, զլուխ ժե, «կանոնզիքը հայոց», Գր. Լուսաւորչի կանոն ժե, Աթանասի լԶ, Սահակի լԳ, Շահաղիզանի ժԱ. և այլն կանոնները (առ մ ձեռագիր № 6409, էջ 48ր, 54ր, 58ա, 70ր, 79ր և այլն):

Բացատրության կարստ էն միայն կանոնի «Հաղկիցք և խապկիցք» տերմինները:

Ա. Ամառունու «Հայոց բառ ու բան»-ում կա Խոռու բարբառից վերցված «հախկ» բառը՝ «ընկերակից գութանավորների ամեն մեկի վարելիք հողը» նշանակությամբ (էջ 383): Ուստի դժվար չէ եղբակացնել, որ Հայաստանի որոշ շրջաններում «հաղկից» էին կոչվում հարակաշները, այսինքն այն զյուղացիները, որոնք շունհնալով համապատասխան քանակությամբ քաշող ոնասուն ու զյուղատնտեսական գործիքներ՝ միավորվում էին, կազմում ընկերակիցների խմբեր, և միասնական ուժերով ու միջոցներով վար ու ցանք անում:

Ոչ պակաս հետաքրքրություն է ներկայացնում «խապկիցք» տերմինը: Գյուղական այն ընտանիքները, որոնք փոքր քանակությամբ կաթնառու անտուններ ունեին, օրվա ընթացքում իրենց ստացած շնչին կաթով անկարող էին յուղ ու պտնիր պատրաստել: Դարերի գործունեության փորձով ժողովորդը գտել էր այդ դրությունից դուրս գալու եղանակը: Նույն վիճակի մեջ գտնվող զյուղական մի քանի ընտանիքներ փոխադարձ համաձայնությամբ պայմանագրովում էին օրվա ընթացքում ստացած իրենց կաթը, որոշյալ շափ-ամանով, հերթականությամբ, տալ ընտանիքներից մեկին: Ամանը, որով փոխ էին տալիս կաթը, կոչվում էր զար կամ խար, խապ (տաճկ. զաբ—աման բառից), որից և ընկերակցության անդամները՝ «խապկիցք»: Հայ ժողովրդական տուակներից մեկը նվիրված է հենց նենուղ «խապկիցներին»: Ընդամենը տասը այծ ունեցող ալրի մի կին, լինելով խառնից «յամէն օր շերեփ մի շուր լնոյր ի կաթն և ի խափ (տարբերակ՝ խապ, խար) տայր»: Իր տյժարած որդու «է՝ բ տոնես զայդ մնասդ» հարցին մայրը տալիս է այսպիսի պատասխան: «Արդի, մեր կաթն ըիշ է՝ այնոր համար տոնեմ, թէ քիշ մի տևելի լինի մեր կաթն, որ մեզ ձմռանս թացան լինի» (Ն. Մառ, Ժողովածոյք տուակաց Վարդանայ, մասն Բ., Ա. Պետերովդ, 1894, էջ 238—239):

Վերոհիշյալով, անշուշտ, շի սպասվում Կոստանդին կաթողիկոսի «Խրատական թղթի» պատմական և աղքաղքական նշանակությունը: Այն գրված էր Արեւելյան Հայաստանի բոլոր բնակավայրերում ընթերցվելու համար, ուստի թղթի լեզուն շեր կարող ժողովրդական լայն մասսաներին անհասկանալի գրաբարը լինել: Լեզվաբաններին թողնելով թղթի լեզվի մասնագիտական բննությունը, նշենք միայն, որ միջնադարյան աշխարհաբարի տարբերը վերակշռում էն այնտեղ: Կարելի է մեջ բերել բազմաթիվ նախադասություններ ու դարձվածքներ, որոնք ուղղակի գրված են միջնադարյան աշխարհաբարով: Օրինակ, «Արդ, պատհէ՞ն է, որ այսպիսի աղջն և անրիծ և անարատ հաւատն և տմենեին մաքորի հերձուածոյ այնպէս ծովացեալ լինի և ողիտացեալ որ շգիտենա զիւր պատիւն և չունենա սահման խոստովանութեան, և հաղորդութեան և եկեղեցազարդութեան, և քահանայասիրութեան, և աստուծոյ պտղաբերութիւն, զոր աստուածատահ թագաւորն մեր և կաթողիկոսն և թագաւորութիւն՝ ամենայն եպիսկոպոսաւուք և մեծամեծաւուք յանուում են և այլ մերձակայ քրիստովնեայք ուր մեր եպիսկոպոսերս ի հաստնել են՝ ունին աստուածոյ շնորհաւորն և դուք, որ այն ամենայն աստուածադործ նշանքն եղեն՝ շունիք» (էջ 208թ—209թ) և այլն:

«Խրատական թղթի» բնադիրը հրատարակում էնք Անինդրազի Սալտիկով-Շեղրինի անվան հանրային գրադարանի հայերեն ձեռագրերի նոր շարքի № 37 ձեռագրի համապատասխան էջերի լուսանկարների հիման վրա, օգտագործելով նաև Հ. Զանփոլադյանի կատարած ընդօրինակությունը:

[ԽԵՍՏԱԿԱՆ ԹՈՒՂԹ ԿՈՍՏԱՆԴԻԵԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ]

Խրատական թուղթ ի ձեռն մեր վարդապետին Վարդանայ, որպէս
 թէ ես եմ եկեալ և ձեզ առաջի զերեսս ի գետինն եղեալ աղաշեմ արտա-
 սուաւք զմի մի հերաքանչիւր ի ձենց և զանձն իմ փոխան տսեմ, որ զայդ
 շափաւոր և դիւրագործ աւրէնքդ առնէք յամենայն կարողութենէ շանա-
 ցեալ, վասն ձեր հոգույ և մարմնոյ աւզուի և շահու և փրկանաց ի պատու-
 հասէ փորձանաց, և մեզ՝ ի պարձանաս և յանդատապարտութիւն, որ
 ընդ ձեր համարս պարտիմք տալ աստուծոյ: Եւ արդ, ի յեւթնհարիւր թուիս
 մերոյ տուժարիս և յլ. (30) Հայրապետութեանս մերոյ, յորում ակն
 ունէաք ողորմութիւն ինչ դտանել յաստուծոյ և բարի համրաւ լսել զձենց,
 մեր զհակառակն հասկացաք, թէ բնաւ չեք լսել աղաշանացս մեր և չեք
 արարեալ. և բազմապատկեալ են և շատացեալ ամենայն շարիք և մեզաց
 տեսակք, զոր յառաջ սակաւ ունէիք: Այլ ծուլացեալ էք ի յուսմանէ և
 յաղաւթից և ի ժամատեզաց, և էք իրրե զանբան անասունք՝ շգիտելով
 զարէնս քրիստովնէից, զպատիւ հաւատոյս Հայաստանեայց զարեզակ-
 նափայլ և զնառազայթաւէտ կրաւնս սուրբ վաստակաւորին Գրիգորի:
 Եւ զայս ցեղ մեծ և զպարծելի և զնշանաւոր ազգս Հայոց, զոր Քրիստոս
 աստուած || յառաջ քան զիսաշիլն ողջունեաց և աւրծնութեան թուղթ գը-
 րեաց, և Ե. (5) առաքեալ ի սուրբ աշակերտաց իւրոց ի Հայք առաքեաց,
 և ապա զսուրբ տիկնայսն զսուրբ Հռափսիմեանքն յԱրևմտից յզարկեաց՝
 սուրբ Աստուածածնին միջնորդիւ խաւսեցեալ, և Վիրապին սքանչելեաւքն
 դարձոյց զՀայք առ ինքն: Եւ ինքն իսկ՝ թագաւորն վառաց Քրիստոս ի-
 շեալ ի բարձանց և ուկի ուռամք շարդէր զգլուխ բանսարկուին և բա-
 ցեալ զանդունդս արկանէր ի տարտարոսսն զայն, ոչ շկամէր թողուկ
 զՀայք ի ձեռաց: Եւ հրեղէն աշովն իւրով ի վէմս քանդակեալ տար զիր
 Հայոց, մեծարելով քան զազգս ամենայն: Եւ այսպէս ինքնածագ է հիմ-
 նարկու հաւատոյս Հայաստանեայց և ոչ մարդ որ:

Արդ, պատե՞հ է, որ այսպիսի ազգն և անրիծ և անարատ հաւատն
 և ամեննին մաքուր ի հերձուածոյ այնպէս ծուլացեալ լինի և տպիտացեալ,
 որ շգիտենա զիւր պատիւն և շունենա սահման խոստովանութեան և հա-
 ղորդութեան և եկեղեցազարդութեան և քահանայասիրութեան, և տատու-
 ծոյ պտղայրերութիւն, զոր աստուածապահ թագաւորն մեր և կաթուղիկոսն
 և թագաւորութիւն՝ ամենայն եպիսկոպոսաւք և մեծամեծաւք յառ || նում
 են, և այլ մերձակայ քրիստովնեայք, ուր մեր եպիսկոպոսերս ի
 հասանել են՝ ունին աստուծոյ շնորհաւքն և դուք, ուր այն ամենայն աս-
 տուածապործ նշանքն եղեն՝ շունիք: Եւ այդ ևս առաւել հիացումն և մեծ
 զարմանք, որ այդպէս մոռացայք զպատուհասն զոր կրեցիք՝ հարու-
 ծեալք և զանեալք գաւազանաւ ցասմանն աստուծոյ: և տեսանէք աշաւք
 ձերովք զլերինս և զդաշտս ձեր, որ սակաւ մի յառաջ լի էին դիակոյտ
 ուկերաւք սպանելոցն, և զայրս և զիսորածորս, որ լցեալ էին վախստա-
 կանաւք, և ուտէք և ըմպէք զհաց և զդինի ի զետնոյդ, զոր տեսէք տոռ-
 գեալ արեամբ սիրելեաց ձերոց: Դուք, որ ծովացուցէք զաշխարհն ձեր մե-
 զաւք և տեսէք զդա լցեալ արեամբ և արտասուաւք, և զի լոյս պատուիրա-
 նին տեսան և աւրէնք եկեղեցւոյ ոչ ծագէին ի սիրոս ձեր՝ վասն այնորիկ
 տեսէք զիսարումն եկեղեցւոյ և զկոխումն և կողոպուտ սպասուց և պաշ-

տելի և ահաւոր նշանից և աստուածային գրոց: Եւ ոչ սնուցանէիք զտղայս ձեր աստուածաշտութեամբ և ուսմամբ տեառն՝ ասին զնոսա ի տանց և ի գրկաց ձերոց, այլ և ի ծոցոյ սուրբ եկեղեցւոյ՝ զգնեալս աւ-
209 րեամբն Քրիստոսի զգապինսն, և տա||րեալ վաճառեցին յազգս և յաշխարհս հեռաւորս, իրու զանբան անառուն: Եւ շատ ևս այն էին, որ ոչ զիտէին զշար և զբարի և ոչ զայն եթէ ու՞մ որդիք իցեն և կամ յորմէ՝ ազգէ և աշ-
խարհէ: Եւ որք զիտենն և յիշեն՝ ևս ողորմելի, զի կարաւորին ծնաւոց և ազգայնոց, տամից և բարեկենզանաց և աւրինաց քրիստոնէութեան, եկեղեցւոյ և հազորդութեան. և ի խորոց սրտէ հառաշեն դառնազոյն հե-
ծեծանաւք և ոչ հասանեն վասն իմ մեղացն առաւել քան զձեր, որ վար-
դապետութեամբ այսպիսի առուց դիմեցայ և ժամանակի դառնազունի՝
տեսանել և լսել զկսկիծ և զաղէտ իմոցդ աղեաց և անդամոց:

Եւ ի վերայ այսորիկ, զի զարացաւ ողորմութիւնն աստուծոյ մեծին ի վերայ մեր, և էարկ ի բարի կամս մեծազաւը զանին և իւր խաղաղա-
սէր զարապլխացն և զարացն, և արարին խաղաղութիւն մնացորդացդ ի ձեռն քրիստոսասէր և աղքատասէր պարոնին Աւագին, որ զիւր կեանքն ձեզ փոխան երետ: Եւ զարձեալ կարկատեցոյք և արմատ արձակեցիք և շինեցայք: Եւ մեք լսեցաք և մխիթարեցոք և աւրհնեցաք զաստուած և
210ա զղանին և զիւր || հեծելին բարեմտութիւնն որ առ մեզ:

Եւ վասն զի որպէս արժանն էր չեթող ամենայն ոք զիւր ճանապարհն շար և մեղաց սովորութիւնն, զարձեալ զայրացոյց աստուած զբարս զաւ-
րացդ որ առ ձեզ, և հանին զսուաերս ի պատենից և լարեցին զաղեղունս իւրեանց, և ծայրաքաղ արարին ի բաղում տեղիս զմարդ և զանառուն և զսացուածս, որպէս առ մեզ էհաս համբաւն: Եւ ընդ կապանս և եռանդն մահու անցուցին եկիւզիւ զիշխանս երկրիդ, և մեծաւ հայրենի և զթասիրտ պարոն Աւագն յետ այնորիկ վախճանեցաւ և շիշաւ ճրագն վառ: Բայց զիս ոչ արար ողորմածն աստուած ըստ մեղաց մերոց և ոչ հատոյց զա-
մենայն շարիսն մեր, և հաշտեցան ընդ մեզ զարձեալ ի տեառնէ յաջո-
ղեալ զաւրքն զանին, և կայք ի տունս ի և վանորայս և ի հայրենիս ձեր, և եկեղեցիք են ի ձեզ տեղիք ազաւթից և պատարացաց ի յիշատակս մե-
ռելոց և ի սնունդ և ի վրկութիւն կենդանեցդ: Ի վերայ այսորիկ աւրհնութիւն և գոհութիւն, պատիւ և վառը անճառ սիրոյն և զթութեանցն Քրիստոսի աստուծոյ մերոց յաւիտեանս յաւիտենից:

Եւ թէ հարկդ ժանր է և խիստ՝ և այլ վասն մեղաց է, զի կարկախւ և
210բ երաշտով և խորշակով և մարտիով պակասութիւն ||է ի լինել երկրիդ պտղարերացդ, ուստի զհարկն ձեր վճարէք: Արդ, զուր մեզ լսեցէք և ի բա-
րին զարձիք և ի ձեր պարկեշտ վարքն ըստ պատուիրանին աստուծոյ՝ և մեք երաշխաւոր եմք, որ ամենայն ճշմարտութեամբ աստուած առ ձեզ զառ-
նայ զթութեամբ և ողորմութեամբ յաւոց և յեղանակաց տարւոյ, բարե-
խառնութեամբ երկինք երկնաւորաւքն տացէ զքաղցրութիւն իւր ի վերա-
ձեր, և երկիր տուատութեամբ տացէ ձեզ զպտուղ իւր, և զանին կամքն արձականայ և թեթեացուցանէ զմալն, զի սիրտ թագաւորաց ի ձեռին աստուծոյ են և նա է տուեալ զամենայն աշխարհս զանին և այլ է տա-
լոց նմա, շպակասէ ոչինչ զձեր մալն թեթեացնելով¹: Ազա զուր զառաջէ

¹ Բնադրում բշխեացնելով:

աղաւմք նմա և իւր զաւրացն արարէք, զի այն է մեր աւրէնքն, որ զոր աստուած մեզ տէր և թագաւոր տացէ՝ յառաջին աղաւմքն մեր զնմա կենդանութիւնն և զաջողումն խնդրեմք, և այսաւր զնա է տուեալ և թող հանապազ զնա տա: Զի ուստի՝ այնպիսի շարատեաց և մեղսատեաց իշ-

Խարառաւական Շուղթի Ներքարդութեան Արարագութիւն
 պէտին վարդանայ. որպէս Օնեաւ մենեալ
 և մեղաստուածի դերեւասից եղաւաշուազ
 չէ մարտասպաւ ու զմիմի երապարացի քիչ-քիչ,
 ոչ. և զանձն իւմաստիւսուն ասեմ: որպայոց ասք
 առողեղիոր աօրծարենք զարդարության ամեաց
 բողութեաւ չանացնեալ: վասն ներ հոգոց
 և մարմնոյ առաջար և շահիու: և պրկան այ
 իւրասուհամետ փոր չանաց: և մեղիսարծ
 անսեցան զաւասպարտութի: որընդէր
 համարապարտ իւմք առանց: Եւարդիյէ
 թշիացներ թուիս մերոց առմարիս եց. և
 հայրապէտութեամերոյ յորումականու-
 նեազ ողորմութիւնց զուան եւ լուց. եւս
 րեհամբաւ լսել պահ: Անք հասկառա-
 կն հասկացաք թէ բնաւ չերլսէլ առա-
 չան ապամեր: և չերարար եսոց. և բազմա
 պատկեար և և շատացեալ ամչարեք. և
 մեղաց ենակիք պորյառաջասկաւունէ
 եք: Անգուաց եալ երիտասանէ եաչ
 զաւթին և բժամատեղաց: և երիբո և
 զան բառնաւն ասոնք. չպիտելով պարեւու
 քրիստոնյն ենց. զաւատիւ հաւատոյս կայ
 աստանեւայց պարեցաւ և ափայլ նազառ
 արաց թառեա կրաւ ան և պատաւի կաւ
 որին պրիդորիթ. և զայս յեղմէն նպասրծ
 ելի և լուշանաւոր ապահույցոյ. պորքան

Նկ. 1. «Իրատական թղթի» բնագրի առաջին էջի լուսանկարը:

խանութիւն և բարիսէր և լաւասէր, զի մեր աւրէնքն այլ այն է, որ յիշոց
 բնաւ շպիտեն, և զպողութիւն և պողութիւն մարդոյ և զրողութիւն
 211. լարամբի կնոջ ատեն, և զնենզութիւն և զստախատութիւն և զկեղծաւո-
 րութիւն և զամենայն շարաբարութիւն մարդոյ:

Եւ արդ, ես հագնոր հայր և հայրապետ, որպէս թէ ի ծովնկո
 իշեալ առաջի ձեր՝ մեծի և փոքրու, մաղթեմ արտասուաւք, բարեխուսաւ
 ունելով առ ձեղ զարիւն և զբրտուն և զվարս և զվաստակ առաջին հայ-
 րապետացն սրբոց և քաջ նահատակացն, և զիմ ծերացեալ հասակ և

դալիս առաջի ձեր ընկենում և այնպէս աղաշեմ՝ մի առնեք զմեզ ամաւթով և դատապարտ առաջի ատենին աստուծոյ, որ պահանջելոց է յինէն և յայլ առաջնորդացն ձերոց՝ գհամարս կենաց և վարուց՝ ձերոց, և մի մատնէք զանձինս ձեր աստէն կենաւը ի մեծամեծ փորձութիւն և յետ աստի կենացս անշիշանելի զեհենին և տններելի տանշանացն, այլ զգաստացարուք և ի յուշ և ի խելս եկէք և ի գիտութիւն ճշմարտութեան, և ի բաց հանէք զամենայն բիծ և զարատ յանձանց ձերոց և զտեսակ մեղաց, որ արտաքր պատուիրանին մտեալ է ի ձեզ:

Եւ յառաջ զոր յդարկեցի առ ձեզ կարճ բանիւ զմեր սուրբ Հարցն զիսրատ և զուսումն, թէ որսէս պարտ է լինել քրիստովինին, զոր մինչ մեզ պահեալ է մեր ազգս, և ի մեր ժամանակս լսեմք թէ ի մոռացմունս եղեալ յաղքատութենէ, և յանպարապութենէ և առաւել ի մեր ծովութենէ, որ շենք զգուշացուցել և շենք տասցել և ամաւթով ենք յաստուծոյ և ի ձեղանէ: Արդ, զարձեալ յուշ առնենք ձեզ, զոր վերստին գրեցաքն, որ ով զիտէ՝ Հաստատի և ով շպիտէ՝ ուսանի, զի յառաջ զիտելն է և ապա առնելն:

(Ա.) Եւ առաջին այս եղիցի ուսումն, որ ամուսնաւորքն հինգ ազգաւք Հեռի լինին յարեան ազգակցութենէ, և ի վեցերորդին պսակին: Քան զժդ. (13) տարին պակաս շինի հարսն և վիստայն՝ բան զժդ. (14), և յեկեղեցին զպսակին և նաւթի և հաղորդին արժանիքն, և Ը. (8) աւր սուրբ կենան մինչ ի վերանալ պսակին: Եւ աղուհացիցն և յինունքն և յամենայն աւրապահք և շարաթապահք և յամենայն կիրակէի և ի խաշին և բայտնութեան ութաւոքքն ուշ աւրհնեն պսակ, զի ուշ է հրամանք հեշտանալ անկողնաք: Եւ երբ յդի է կինն՝ ի բաց կան, որպէս և անտանց անդամ աւրէն է, և ի ժամ արձակման արեանն՝ նոյնպէս:

Բ. Երբ ծնանի մանուկն շառնեն ինչ հմայութիւն և կապեն յորորոցն կամ || ի բազուկ տղային, այլ խաշին կնքեն յառնուզն և ի դնելն և ի զիացուցանելն կաթն կամ շամքը: Եւ երբ դձեռն շարժել կարէ տղայն ուսցնեն, որ ինքն կնքէ զիսաշն, նախ ի զլուխն, ապա յոտսն, որ լինի բուն խաշին, ապա ի ձախ թեւն, ապա յաջն բերէ, որ լինի խոտորնակ թեւն, և երբ լեզուն արձակի¹ յառաջ զաստուծոյ անունն տան խաւել՝ աստուած, տէր Յիսուս Քրիստոս, Հայր և որդի և սուրբ Հոգի, աւրհնեալ է աստուած, աւրհնեալ Քրիստոս աստուած, աւրհնեալ Հայր և որդի և սուրբ Հոգի, միաոք Հայր և որդույ և սուրբ Հոգույն, աւրհնեալ սուրբ երբորդութիւնն այժմ և միշտ, ապա զուրբը աստուածն, ապա զհայր մեր որ յերկինս: Զայս բաներս արդ ուսուցանեն քահանա[նա]յին տղայոց, մինչ ի ծերս և ի պառաւունս: Եւ յաւրն Գ. (3) անգամ ասեն՝ ի ժամ քնոյն և առաւաւույն և ի հացին ժամն, ԺԲ. (12) ծնրով, մեծաւ փութով²:

Դ. Մին շարաթ կնքեն զտղայն, երկցն նաւթի և երկեղիւ և անզրոյց, բայց թէ մահու երկեղ լինի՝ յամէն ժամ կնքեն: Այլազգոյ և կնոշ շտան զտղայս քրիստոնէից:

¹ Գրված է եղել «հաստատի», սակայն լուսանցքի վրա, հատուկ նշանով, ցույց է արժած, որ սրբութ է կարդալ «արձակի»:

² Գ. կանոնը կամ քրիոլել է ընդօրինակողի ուշադրությունից և չի արտադրվել կամ էլ Բ. կանոնից հետո սխալմամբ նշանակելով Գ. (Ճիշտացելով Գ-ն), ընդօրինակողը խախտել է կանոնների նախական համարակալությունը:

Ե. Յամենայն կիրակէի առնու քահանայն դխոսառվանութիւնն ի ժողովրդենէն՝ ի Դ. (4) ամէն ի վեր՝ յառնէ և ի կնոջէ: Եւ թէ շատ է ժողովուրդն ի իմ. (21) ||աւրն անպատճառ ճանաշէ զիւր ժողովուրդն երէցն, թէ որպէս է կացեալ. և ի մտի պահեն զյանցանքն՝ մինչ որ առեն իրիցուն: Եւ թէ մեծ ինչ մեղք է՝ յաւրն յորում դիպեցաւ խոստովանի, և մի հանգիստ անձինն մինչ որ խոստովանի, և խոռվութիւն ի վաղիւն մի ելցէ քրիստովնէին: Եւ խոստովանութեան խրատ վայելշական զեկուցանեմք: Գ. (3) ծունր դնէ ընդ արևելս և առէ՝ Հաւատամ ի քեզ հայր և որդի և սուրբ Հոգի, Երրորդութիւն և մի աստուածութիւն, անխսակալ և անյիշաշար, որ ըննես զսիրաս մեր և քննես դամենայն դործս մեր, Հաւատամ ի քեզ Քրիստոս աստուած, որ եկիր և զալոց ևս դատել զաշխարհս ըստ իւրաքանչիւր դործոց: Եւ ի ծունկս իշանէ առաջի քահանային մարդն զլիիրաց և կինն ծածկով և առէ՝ մեղայ աստուծոյ, մեղայ սուրբ պատուիրանի նորա, մեղայ առաջի աստուծոյ և հրեշտակին, որ պահէ զիս, մեղայ իմոյ անձինս և ամենայն մերձաւորաց իմոց, մեղայ խորհրդով, բանիւ և զործով, աշաւք, ականչաւք, լիզուաւք, ձեռաւք, ստաւք և ամենայն անդամաւք, առաւել կամաւք և զիտութեամբ, քան թէ ակամա և անդիտութեամբ, մեղայ և քեզ ||տէր երէց և իմ հոգեսոր հայր, մեղայ քո սուրբ խրատուն և աւրինացն, զոր պատուիրեցէր ինձ: Եւ ապա սկսանի որպէս և լեալ է և զաւրինակ մեղացն, պարսաւելով զինքն և արտասուաւք, և այնպէս շանալ, որ աւելի առէ քան զայն, որ լեալ են իրքն:

Զ. Յամէն Խ. (40) աւր հաղորդեսցին արժանաւորքն ահիւ և դողութեամբ և մեծաւ յուսով և լի հաւատով, որպէս ի ճշմարիտ մարմին և յարին աստուծոյ մերձեցեալք: Գ. (3) աւր սուրբ կացցեն յանկողնոյ աւրինաւր՝ յառաջ քան զհազոբդին և յետոյ: Զգուշանան և սուրբ պահեն զրերանն ի յիշոցաց, և յամենայն շար խաւափ, ի մատնութենէ, ի զուր ասելոյ և սուտ, ի բանրասանաց, յանբարտաւան խաւափ, ի խարելոյ, յաւելի ուսելոյ, ի խմելոյ և յանսուրբ կերակրոյ. որպէս զաստուծոյ դուռն մտից պահել զրերանն:

Է. Յիշոցաւագ դնել յամենայն տեղիս՝ ի մեծ և ի փոքր, անողորմ տուզանով և խրատով, և առաւել որ հաւատ, կամ բերան, կամ երես անարդէ, կամ քահանայ, կամ զերեզման՝ զեկուն ծակեն և լար անցուցանեն և ի շուրջ ածեն ծեծելով, և տուզանք առնուն և ընդ աղբաւացն ի մարն տան:

Ը. Ամէն պահը անձու ||կն և անդինի և անամուտնութիւն լիցի, և ամենայն զզայութեանցն պահանութիւն յամենայն մեղաց և ոչ միայն յուտելոյ և յըմպելոյ, զի պահը է անունն:

Թ. Գարի և այիւր և տւագ և ուզուն և զուր մի դիւթեացին, և խորութիւն հաւոց¹ թոշման և կոշման, և մարմնոյ խաղալոյ, և երազոց, և ձայնի կրակոյ և դրան, և սողնոյ ինչ երեւելոյ ի տանն, զի այսպիսիքս աւտար են ի կրամից քրիստովնէից, և մի ոք իշխեցէ առնել, զի մեծ մեղք են:

Ժ. Ի քաջախաւս և յերազահան մի ոք երթիցէ և լեկրոտի մա[ւ]ան աղի մի իշխեցեն ածել, և մի ի բանից նոցա խարեցին և մի հաւատասցեն ընաւ:

¹ Բնագրում, անշուշտ վրիսակով, զրգած է՝ «հաւատոց»:

ԺԱ. Կնքոյն և խոստովանութեանն և հազորդին գրամ մի տացեն և ոչ երիցունքն առցեն, այլ ձրի լիցի ամենեին, զի պարզէ տստուծոյ է և ոչ մարդոյ: Որպէս և մեք անարծաթ ձեռն զնհմք ի վերայ եպիսկոպոսացն և եպիսկոպոսքն ի վերայ քահանայից՝ նոյնպէս և քահանային իւրեանց արասցն անպատճառ: Ապա պսակին և թաղմանն և մատաղին զինչ աւրէնքն է տացեն ժողովուրդքն երիցուն, և խաչահամբոյր, և յամենայն արդեանց պատուղ՝ բաժին տստուծոյ, որ այլ ամենայն ստացուածքն աւրհնութեամբ լցցին և աստուած բաժնակից լիցի ||քրիստովնէից և պահէ զպտուղս տարւոյն յամենայն վնասուէ:

ԺԲ. Ի վերայ մեռելոյ մազ մի կտրեսցեն, և սեաւ մի արասցն, և զերեսս մի կեղեքեսցեն և զձեռս, և լալական մի վարձեսցեն, և խաւարդել մի լիցին, զի մի զինքեանս և զմեռեալս վնասցեն և ամաւթով լինին յաստուծոյ անյուաարար կոծ զնելով, զի հեթանոսաց [է] և ոչ քրիստովնէից այդպիսի աւրէնք:

ԺԳ. Կախարդ և զող և պունիկ և բող և յիշոցասաց կամ դառնան ի շարէն, կամ հալածին անողորմ, զի մի յանմեղացն վերայ ածցեն դրարկութիւնն աստուծոյ:

ԺԴ. Շարաթ կիւրակէքն ամէն մեծ և փոքր ի ժամատեղն երթան և ազուհացքն՝ յամէն աւր. և զրոյց մի տացեն ի ժամատեղն, այլ լոռութեամք և երկեւղիւ յաղաւթս կացցեն, որպէս յառաջի տստուծոյ համարելով զինքեանս:

ԺԵ. Գ. (3) անգամ ժողովէ ի տարին երէցն յեկեղեցին որիշ որիշ՝ զարս և զկանայս և զկուաան աղջկունս և զկուսան կտրմերն և յարմար հաստկացն և վարուցն խրատ տացէ, զի ամէն հասակի և վարուց և բարուց խրատ որիշ է:

ԺԶ. Կարողք և ունեորք զիւրեանց թիկունք մի արասցն և ազատ նսցին¹ և զոյժ հարկին ի տկարսն և յաղքատսն թողցեն, զի մի տըրտմեցուացեն զարարիշն նոցա, և ||նոցա պսակ զուգեսցեն ի հանգերձեալն և զիւրեանցն զրկեսցեն, զի մեղք նոցա սրբի, որ յայս ժամանակս իրք մի ոյժ հասանէ², զի վասն մեղաց է պատուհասն:

ԺԷ. Ի զրկանաց և ի խարելոյ պատրաստ կայցեն քրիստովնեային և ի նենգելոյ զիրեարս՝ արք և կանայք, հաղկիցք և խապկիցք, և զինուուրակիցք, և արուեստակիցք, զնաւղք և վաճառաւղք, զի որ մարմնական իրաւք զրկէ բռնութեամբ կամ խարելով զինքն հոգւով զրկէ և յափտենական կենաւքն:

ԺԸ. Արժանաւորացն և ուսելոցն և լուս քահանայիցն լիցին Ակեղեցիք և ժողովուրդք³:

¹ Աղճատված բառ է, թերես պետք է կարդալ՝ «Նոցին» կամ «Նոտին»:

² Կարելի է կարդալ նաև «Հասանի»:

³ Այսրանով ավարտվում է: Շարունակությունը չի ընդօրինակված ձեռադրում: